

Михайло ГЛУШКО, Ігор ПЛЕВИЧ

КОРНЕЛІЙ КУТЕЛЬМАХ — ДОСЛІДНИК ТРАДИЦІЙНОЇ КАЛЕНДАРНО-ПОБУТОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПОЛІЩУКІВ

У статті йдеться про участь відомого українського етнолога Корнелія Кутельмаха у постчорнобильських комплексних історико-етнографічних експедиціях на теренах Полісся України, його головні здобутки на ниві наукових студій календарно-побутової обрядовості поліщуків.

Ключові слова: Корнелій Кутельмах, Полісся України, календарно-побутова обрядовість.

© М. ГЛУШКО, І. ПЛЕВИЧ, 2011

Серед сучасних українських дослідників традиційної календарно-побутової обрядовості, мабуть, найчастіше згадується ім'я Корнелія Кутельмаха. Визнання його як глибокого знавця народних звичаїв та обрядів річного кола утвердилося серед етнологів і фольклористів України наприкінці 90-х років ХХ ст. — після того, як учений узяв активну участь у комплексних польових історико-етнографічних експедиціях на теренах Середнього Полісся, які найбільше постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС у 1986 р.

Справді, на відміну від багатьох так званих патріотів-науковців, для яких особисте здоров'я, добробут і кар'єра були значно важливішими, ніж обов'язки громадянина молодій незалежній Україні, зокрема і праця в радіоактивно забруднених районах, К. Кутельмах не злякався невидимого атома й один з перших зголосився досліджувати традиційну культуру і побут автохтонів Поліського краю.

У 1994 р. співробітники Інституту народознавства НАН України разом з викладачами й окремими студентами вищих навчальних закладів, науковцями провідних етнографічних музеїв України приступили до виконання довготривалої науково-пошукової роботи «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся». Головне завдання народознавців різного гуманітарного профілю (етнографів, фольклористів, антропологів, мистецтвознавців, музикознавців та музеєзнавців) полягало в тому, щоб виявити, максимально достовірно і повно зафіксувати, а згодом систематизувати та опрацювати зібрані під час комплексних історико-етнографічних мандрівок первинні дані про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури мешканців Середнього Полісся.

К. Кутельмаху було доручено дослідити одну з найважливіших ділянок народної духовної культури поліщуків — календарно-побутову обрядовість. Уже в 1994 р. він у складі творчого колективу «Поліське» відвідав упродовж серпня та вересня 52 населені пункти: 46 Поліського і 6 Іванківського районів Київської області. Значна частина цих поселень (Буда Варовичі, Вільча, Гребля, Денисовичі, Діброва, Жовтневе, Королівка, Котовське, Мартиновичі, Нова Марківка, Новий Мир, Поліське, Пухове, Рудня Грезлянська, Тараси Поліського р-ну) належала до зони відчуження, тобто за своїм

статусом прирівнювалася до населених пунктів 30-кілометрової зони [4, с. 140]. Саме під час цих мандрівок народилася значна частина поетичних творів народознавця на чорнобильську тематику, в одному з яких присутні такі строфи:

*Ось і нарешті простори поліські,
Сосни, берези, болота, піски...
Знищені села — сумніobelіски,
Душі зневірені, наче тріски [15, с. 65].*

Цей же лейтмотив домінує у записі К. Кутельмаха від 19 серпня 1994 р. в експедиційному «Щоденнику»: «Видертими вікнами, мов більмами, з боєм заглядають хати поліські у нашу душу. Скільки ж їх було за 4 дні¹ експедиції?»

Німих докір нашій «смирності»! І чи хто з колишніх можновладців відповідь за це перед людьми, і перед Богом? І не тільки за сплюндровану землю, понівечені села, а й за скалічені душі і старих[,] і молодих?». До речі, під час першої постчорнобильської експедиції песимістичний настрій домінував також серед інших її учасників, а окремі з них, не витримавши складних умов праці та не справившись зі значними психологічними випробуваннями, достроково завершили наукові студії і повернулися додому (до Львова).

У наступних роках польовими етнографічними дослідженнями були охоплені інші райони Середнього Полісся. Зокрема, в 1995 р. науковці, серед них і К. Кутельмах, обстежили 39 сіл Овруцького, 23 — Народицького та одне — (Дідковичі) Коростенського районів Житомирської області [3,

с. 71—72]. У 1996 р. вони відвідали 20 населених пунктів Народицького (села Базар, Бродник, Буда-Голубієвичі, Великі Міньки, Вила, Ганнівка, Голубієвичі, Гута Ксаверівська, Гуго-Мар'ятин, Калинівка, Колосівка, Любарка, Межиліска, Недашківка, Осика, Розсохівське, Рубежівка, Рудня Базарська, Сингаї, Старий Кужіль), 19 — Малинського (села Буки, Будо-Вороб'ї, Вишів, Візня, Ворсівка, Гамарня, Горинь, Іванівка, Кам'янка, Любовичі, Малинівка, Недашки, Рудня-Калинівка, Савлуки, Скурати, Слобідка, Старі Вороб'ї, Українка, Чоповичі), 10 — Коростенського (села Великий Ліс, Граби, Злобичі, Каленське, Корма, Мединівка, Мелені, Обиходи, Сарновичі, Шершні) та 9 — Радомишльського (села Велика Рача, Вирва, Вишевичі, Макалевичі, Меделівка, Мірча, Садки, Потіївка, Чудин) районів Житомирської області, а також три населені пункти (Заруддя, Кухарі і Слободу Кухарську) Іванківського району Київської області [5, с. 385—386]. У 1997 р. було проведено дві експедиції: одну на теренах Олевського (31 населений пункт) і Лугинського (одне поселення) районів Житомирської області та у трьох селах Рокитнівського району Рівненської області, іншу — в зоні відчуження (колишній Чорнобильський р-н Київської обл.), а також у трьох прилеглих до цієї зони населених пунктах Іванківського району [2, с. 369—370].

У 1998 р. вчений уже особисто очолював комплексну історико-етнографічну експедицію, члени якої вивчали народну культуру поліщуків у чотирнадцяти селах Іванківського та семи селах Вишгородського районів Київської області.

Загалом упродовж п'яти років інтенсивної експедиційної роботи К. Кутельмах разом з іншими народознавцями дослідив більшу частину Середнього Полісся — від ріки Дніпра до ріки Уборті, відвідавши 267 населених пунктів. За цей же період етнолог зібрав значний джерельний матеріал про календарну обрядовість поліщуків, що згодом дало змогу йому підготувати ґрунтовні праці про окремі звичаї, аграрні та поминальні мотиви у календарній обрядовості поліщуків [7; 12]. Як засвідчують ці ж публікації, в 1994—1995 рр. найцікавіші етнографічні джерела автор виявив та зафіксував у селах Буда Радинська, Вересня, Вільча, Вовчків, Володарка, Городещина, Грезля, Дени-

¹ Учасники першої постчорнобильської комплексної історико-етнографічної експедиції розпочали свою науково-пошукову роботу 16 серпня 1994 р. у с. Красятічі Поліського району.

совичі, Діброва, Дубова, Залишани, Зелена Поляна, Красятичі, Котовське, Луговики, Мартиновичі, Мар'янівка, Міхлівщина, Рагівка, Радинка, Рудня Грезлянська, Стара Марківка, Стовпне, Тараси, Федорівка, Чапаєве, Червона Зірка Поліського району, Заруддя, Коленці, Кухарі, Мусійки, Обуховичі, Оране Іванківського району [12, с. 172—203], Бігунь, Бондарі, Борутине, Велика Фосня, Велика Чернігівка, Великі Мошки, Виступовичі, Возничі, Гладковичі, Гуничі, Дівошин, Думинське, Збраньки, Ігнатпіль, Красилівка, Левковичі, Листвин, Личмани, Лучанки, Людвинівка, Мала Фосня, Мала Чернігівка, Невгоди, Норинськ, Павлюківка, Піхоцьке, Полохачів, Прилуки, Раківщина, Рудня Овруцького району, Бабиничі, Болотниця, В'язівка, Давидки, Закуси, Залісся, Клочки, Ласки, Мотійки, Новий Дорогинь, Норинці, Радча, Селець, Яжберень Народицького району, Дідковичі Коростенського району [7, с. 191—210].

Найбільше уваги К. Кутельмах приділив студіям троецької обрядовості, яка, як засвідчили матеріали постчорнобильських експедицій, найповніше збереглася саме на теренах Полісся, навіть краще, ніж у Карпатах, як це вважалося досі. Зібрані ним польові етнографічні джерела не лише доповнюють чи уточнюють відомості наявної літератури, а й заперечують чи спростовують домисли і гіпотези попередніх народознавців. Для прикладу, відома російська дослідниця календарної звичаєвості й обрядовості східних слов'ян Віра Соколова наприкінці 70-х рр. ХХ ст. безпідставно стверджувала, що в Україні при значному розповсюдженні повір'їв та бувальщин про русалок спеціальні обряди, пов'язані з цими демонологічними персонажами нижчого міфологічного рівня, не збереглися [17, с. 215].

Увівши в науковий обіг значний масив нових, досі не відомих широкому загалу поліських повір'їв, К. Кутельмах сформулював власну гіпотезу стосовно генезису русалок та звичаю клечання житла. Точніше, початок формування русальної традиції етнолог датував добою пізнього палеоліту, а джерела клечального звичаю пов'язав зі спорудженням сезонних жител мезолітичними мисливцями [9; 13]. Зокрема, торкаючись обрядового будівельного деревця, вчений зазначив: «Історія цієї «квітки», во-

чевидь, починається з тих часів, відколи люди навчилися споруджувати житла для захисту від холоду і негоди. Крім природних печер, своєрідним притулком послужило і дерево, але не лише як будівельний матеріал [...]. Центральною опорою давнього житла, очевидно, слугувало живе дерево. Допоки таким житлом користувалися короткий час, стіни його з «гілляк» повсихали, зате верхівка над укриттям надовго залишалася зеленою. Минув короткий мисливський сезон, і знову бродячим мисливцям треба було споруджувати нове житло на новому місці під новим деревом. Така повторюваність по декілька разів на рік впродовж тисячоліть сформувала своєрідний «код пам'яті» — клечання житла зеленню в певний сезон, що маємо у русальній традиції, і його різновид — встановлення зеленої «квітки» над кроквами новозведеної будівлі. Обидва ці явища не є близнюками, але дуже близькими родичами» [13, с. 146].

Щоправда, окремі з цих міркувань викликали обґрунтовану критику інших сучасних українських народознавців, зокрема Володимира Галайчука [1, с. 334] та Віктора Давидюка [6, с. 229—230]. Натомість зауваження автора про зв'язок клечання з традиційною будівельною обрядовістю та душами покійних предків уже не викликають сумнівів у сучасних українських етнологів [16].

На значному джерельному матеріалі К. Кутельмах дійшов висновку і про те, що варіанти зажинків та обжинків, зафіксовані на теренах Середнього Полісся, мають безпосереднє відношення до вшанування покійних предків. Жнивварський обрядовий комплекс також має чітко виражену структуру — «зустріч» і «проводи», які узгоджуються відповідно із зажинками та обжинками. Починаючи збирати врожай, давні хлібороби кликали на поміч своїх покійних предків, для яких готували вечерю напередодні зажинків: первісно їх, очевидно, частували в полі, у ХІХ—ХХ ст. — уже в хаті. Рудиментом вечері в сучасній традиції етнолог вважав хліб-«зажинач». Таку ж функцію виконував, на його думку, й окраєць хліба, який на чистому клаптику рушника чи настільника залишали з «бородою» у полі. Рудиментом відповідної трапези в мініатюрі, за словами народознавця, є і частування біля «бороди» безпосередньо в полі. Сама ж «борода», «зажинок» чи «обжинок», які приносили до хати, а також «борода», яку залишали в

полі, на думку К. Кутельмаха, належали покійним предкам — як їхня частка нового врожаю. Первісною формою «діда» («бороди», «обжинка») на слов'янському ґрунті дослідник уважав частину недожатої ниви, яку залишали покійним предкам. Поступово, знімаючи табу з недожатої ділянки обрядовими діями, прадавні землероби довели цю частку своїх покійних предків у полі до розмірів символічного «діда» («бороди», «обжинка»). Генезис цього явища традиційної культури дослідник датував тим періодом, коли хліборобство стало домінуючим видом господарсько-виробничої діяльності, а досвід вирощування злаків набув неабиякого значення [8; 14; 18].

У підсумкових працях, які увінчували тривале студювання традиційної календарно-побутової обрядовості українців загалом й автохтонів Полісся України та Східних Карпат зокрема, К. Кутельмах докладно проаналізував основні мотиви (аграрні, поминальні та сімейно-шлюбні) календарної обрядовості мешканців Карпат, їхню циклічність та прадавню основу. Щонайважливіше, щоб переконливо довести генетичну спорідненість і єдність бойків, лемків та гуцулів з усім українським етносом, народознавець постійно порівнював карпатські звичаєво-обрядові реалії з відповідними реаліями з теренів Середнього Полісся [10; 11]. У підсумку автор дійшов важливого для української етнологічної науки висновку: «Те, що в обрядах згубилося на Поліссі, знайдемо у Карпатах, і навпаки» [10, с. 554].

Отже, активна участь та продуктивна праця у постчорнобильських історико-етнографічних експедиціях підготувала той ґрунт, на якому постала ціла низка нових поглядів К. Кутельмаха стосовно джерел походження, первісної семантики й етапів розвитку важливих звичаїв та обрядів річного кола поліщуків, українців загалом. Зібрані ж дослідником польові етнографічні джерела будуть корисними ще не одному поколінню знавців традиційної духовної і матеріальної культури українського етносу.

1. Галайчук В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету: Серія історична. — Львів, 2008. — Вип. 43. — С. 320—381.
2. Глушко М. Від Уборти до Дніпра : заключний етап комплексного історико-етнографічного дослідження Цен-

- трального Полісся / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. — 1997. — № 6. — С. 368—384.
3. Глушко М. На древній Овруччині / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. — 1996. — № 2 — С. 70—76.
4. Глушко М. Перше постчорнобильське історико-етнографічне дослідження Київського Полісся / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. — 1995. — № 3. — С. 139—144.
5. Глушко М. У межиріччі Ужа і Тетерева / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. — 1996. — № 6. — С. 384—395.
6. Давидюк В. Походження уявлень про русалок і мавок та значення клечання і «Куста» / Віктор Давидюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2010. — Т. ССLIX : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 229—248.
7. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1999. — Вип. 2 : Овруччина. 1995. — С. 191—210.
8. Кутельмах К. Генетичне коріння «спасової бороди» / Корнелій Кутельмах // Древліани. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів, 1996. — Вип. 1. — С. 233—250.
9. Кутельмах К. До витоків клечального звичаю (за матеріалами Полісся) / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 2005. — № 5—6. — С. 467—483.
10. Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Львів, 2006. — Т. II : Етнологія та мистецтвознавство. — С. 473—557.
11. Кутельмах К. Полісько-карпатські паралелі в загальноукраїнській календарно-обрядовій сфері / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 2006. — № 3—4. — С. 328—337.
12. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1997. — Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. — С. 172—203.
13. Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 87—153.
14. Кутельмах К. «Спасова борода» : міф чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 1996. — № 2. — С. 118—125.
15. Кутельмах К. Стежками Полісся (Диптих) / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 1996. — № 2. — С. 65—66.
16. Сілецький Р. Обрядове будівельне деревце («вільце») на Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського

університету: Серія історична. — Львів, 2008. — Вип. 43. — С. 382—420.

17. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX — начало XX вв. / В.К. Соколова. — М., 1979. — 287 с.
18. Kutelmach K. «Spasowa boroda»: magia czy rzeczywistość? Przyczynki do rolniczych motywów w obrzędach cyklu kalendarzowego (na materiale Środkowego Polessia) / Kornelij Kutelmach // Konteksty. — 1996. — R. L. — Nr. 3—4. — S. 128—134.

Mykhailo Hlushko, Ihor Hilevych

KORNELII KUTELMAKH AS A RESEARCHER
IN POLISSIA INHABITANTS' CALENDAR
HOUSEHOLD RITUALISM

The article has thrown some light upon the role played by Kornelii Kutelmakh, one of known Ukrainian ethnologist, during post-Chornobyl joint historio-ethnographical expeditions in

Polissia region of Ukraine as well as his main achievements in research-works in calendar ritualism of Polissian inhabitants.

Keywords: Kornelii Kutelmakh, Polissia of Ukraine, calendary ritualism by Polissia inhabitants.

Михаил Глушко, Игорь Гилевич

КОРНЕЛИЙ КУТЕЛЬМАХ —
ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТРАДИЦИОННОЙ
КАЛЕНДАРНО-БЫТОВОЙ
ОБРЯДНОСТИ ПОЛЕЩУКОВ

В статье речь идет об участии известного украинского этнолога Корнелия Кутельмаха в постчернобыльских комплексных историко-этнографических экспедициях на территории Полесья Украины, его главных научных достижениях в исследовании традиционной календарно-бытовой обрядности полещуков.

Ключевые слова: Корнелий Кутельмах, Полесье Украины, календарно-бытовая обрядность.